

הרב מנחם נובוגרודקי

בני ברק

אוצר החכמה

לתקנת ברכת המינים

מלכות זדון זה עמלק

כתב בספר יערות דבש (דרוש א): גם ישים ללבו להתפלל על אבדן עמלק באמרו ומלכות זדון שהוא עמלק שבא בזדון על ישראל מתעבר על ריב לא לו, ובזה מקיים מצות עשה 'זכור את אשר עשה לך עמלק וכו'.

ובאמת דבר זה כבר מקורו טהור בדברי הראשונים. כתב בפירוש התפילות לר' יהודה בן יקר: ולכך תקנו ולמשומדים בשמו"ע לקללם שחרית וערבית כדאמרין בפסיקתא גבי עמלק עד בא השמש, כל המלכויות אינן עושות מלחמה אלא עד חצי היום, ומלכות חייבת עושה מלחמה שחרית וערבית וזה מלכות זדון.

אורח חיים 1234567

אורח חיים 1234567

ובאבודרהם גרס: ומלכות זדון מהרה תכלה², ופי' דזה קאי על מלכות רומי ועמלק³, והוסיף שעמלק מזרעו של עשו⁴.

ואמנם בספר מגורת המאור (לר' ישראל אלנקוה, ח"ב עמ' קסד) מובא מדרש בזה"ל: כשבא עמלק להלחם עם ישראל ברפידים, החליש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב, אז פתחו מלאכי השרת ואמרו ברוך אתה ה' שובר אויבים ומכניע זדים.

ועוד מובא שם: בשעה שעמד המן הרשע על ישראל להשמידם ולאבדם כמו שכתוב ויבקש המן להשמיד, וכיון שקלקל הקב"ה עצתו והשיבו גמולו בראשו ותלו אותו ואת בניו

1 בענין עמלק בכוונות הברכה, ראה עוד בספר בן איש חיל להגרי"ח מבגדד דרוש א לפרשת זכור, ובספר תפארת שלמה רמזי פורים.

2 וכך היא הגירסא בסידור רבינו שלמה מגרמיזא עמ' קעא, סידורי רב עמרם גאון ורב סעדיה גאון, סידור חסידי אשכנז עמ' קח, רבינו יהודה ב"ר יקר. וכ"ה במהרש"א מגילה ו,א ד"ה עקרון. אבל בחי"א כתב: אל יאמר ומלכות זדון, אלא והזדים מהרה תעקר שהם מיני ישראל.

3 ובשמו"ר (כזה) דרשו את הפס' 'זד יהיר לך שמו' על עמלק, וראה עוד בקרובץ לפורים בברכת המינים: לכד זד יהיר וכאשמורו הכניע.

4 והאבודרהם הקשה, היאך אנו מקללים בתפילתינו המשומדים והמינים, הרי אמרין בברכות (ז,א) גבי ההוא מינא דמצער ליה לריב"ל, לאו אורחא דארעא למיעבד הכי, יעו"ש. אכן לפי האמור דקאי על עמלק נראה דלק"מ, דודאי על עמלק לא נאמר לאו אורח ארעא, ואדרבה הרי איכא מצות מחית עמלק, ואין השם שלם ואין הכסא שלם עד שימחה זרעו של עמלק. [ובעיקר קושיה זו הדברים ארוכים בספרי הראשונים והאחרונים, ולא עת האסף, ועי' ישורון כרך ה עמ' תקלא מהרב דוד יצחקי בשיטת הגר"א בזה, וכן בישורון כרך יד עמ' תתג תשובה למהר"ר מאיר בעל משפט צדק].

על העץ והכניעם והשמידם, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו ברוך אתה ה' שובר אויבים ומכניע זדים⁵. [מח"ל 1234567]

דאמנם אף כי מפורש בדברי הרמב"ם הל' תפילה (ב,א) שתקנת ברכת המינים היתה לפי שרבו האפיקורסין בישראל, וכן מפורש בדברי הכוזרי (ג,יט) ש'מבקשים על ביעור הסיגים וכלוי הקוצים מקרב בני ישראל', מ"מ כבר נתפרש בדברי רבותינו שהמשומדים שבישראל בכל הדורות הם משורש עמלק, וכן מפורש בזוה"ק דזכר עמלק היינו ערב רב המעורבים בישראל⁶, ואלו הם המינים שעליהם נתקנה ברכה זו⁷. [אוצר החכמה]

קודם תקנת הברכה נכללה בברכה אחרת

(ב) והנה יש לדון קודם שתקנו ברכת המינים ביבנה⁸, אם לא התפללו על הכנעת המינים כלל, או שהיתה תפילה זו כלולה בברכה אחרת, עד שביבנה תקנוה כברכה בפני עצמה⁹.

ובמהרש"א ח"א שם מבואר שגם קודם לכן התפללו על הכנעת המינים, אלא שזה נכלל בברכת השיבה שופטינו, שהמשפט הוא עשיית דין ברשעים.

5 ובמגילה יז,ב: וכיון שכלו הפושעים מתרוממת קרן צדיקים דכתיב וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק וכו'. ופירש"י בתהילים (עז,יא) פס' זה, וז"ל: וכל קרני רשעים – של עמלק. אגדע – כענין שנאמר ונתתי את נקמתי באדום ביד עמי ישראל, ישראל יגדעו קרן עמלק, ואז תרוממנה קרנות צדיקו של עולם, ישראל שהם שבחו של הקב"ה.

6 וכן מובא מדברי הגר"א (אבן שלמה, פרק יא ענין חבלי משיח): הערב רב דבוקים מאוד בישראל וכו', ה' מיני רב יש בישראל וכו' ובעלי מחלוקת הם גרועים מכולם והם נקראים עמלקים, ואין בן דוד עד שימחו מן העולם וכו'. עמלקים הם ראשי ישראל בגלות ועליהם נאמר היו צריה לראש, וכל עזי פנים ורשעים שבדור הם מגלגול נשמתן של ערב רב ובני קין וכו', עכ"ל. נועי' אדרת אליהו פר' דברים, ביאורו לתיקון"ז צ"ב ב' ד"ה עמלקים. ומקור דבריו בזוה"ק (ח"ג רל"ב ב', רל"ז ב', תיקוני זוהר ל"ח ב'), ובעיקר בתיקון"ז (תיקון כא).

ובבני יששכר (מאמרי חודש אדר מאמר ג מלחמה בעמלק) כתב, וז"ל: ומעתה תתבונן ג"כ מ"ש בזוהר בשלח דף סז ע"א, א"ר יהודה בכל דרא ודרא בכל דרין דאתיין לעלמא לית לך דר דלית בהו מההוא זרעא בישא וקב"ה עביד בהו קרבא עכ"ל. כי כל היוצאים עצות רעות על ישראל בכל דור ודור ובכל אומה ואומה במלכותם הנה העצה באה מהדעת והוא מהדעת דסטריין א' אשר הוא שורש עמלק, וכן גזור אומר בזוהר בראשית אשר גם כל העומדים כלי חמס על ישראל בדרין בתראין כתות הערב רב אשר בקרבנו הם יושבים מינים מוסרים אפיקורסים הן המה משורש עמלק.

ובספר קובץ מאמרים (מהגה"ק ר' אלחנן וסרמן הי"ד), וז"ל: שמעתי מהקדוש הח"ח ז"ל אודות היעווסקעס בזה"ל: ביי מיר איז ברור אז זייע זיינען פון זרע עמלק.

7 ומבואר היטב לפי המבואר בקידושין (יז,ב) שעשו עצמו הוא ישראל מומר, ואין לו דין של בן נח, ועוד נחשב כזרע יצחק ושאר מילי.

8 כדאיתא בברכות (כח,ב): שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה, אמר להם ר"ג לחכמים, כלום יש אדם שידע לתקן ברכת הצדוקים, עמד שמואל הקטן ותקנה.

9 ועי' הגהות מהר"ץ חיות ברכות (נד,א) שדעת הצדוקים התנוצצה כבר בימי עזרא הסופר, והוכיח זאת ממה שתקנו באותו הזמן שיהיו אומרים מזו העולם ועד העולם.

ובספר מגלה עמוקות (פורים דרוש א אות כד) כתב כן מדנפשיה, והרחיב בדברים נפלאים, וז"ל: ואיתא במדרש (ילקוט אסתר על ולמלך אין שוה) שהמן אמר ישראל מקללין אותו מכניע זדים. וי"ל הלא ברכת המינים ביבנה תקנוהו, ולא היתה לא בימי מדי ולא בימי יון, וצ"ל שבברכת השיבה שופטינו היתה נכללת, כמו שאמרו בפ' תפילת השחר (כט,א) בברכת הבינו והתועים בדעתך ישפטו, וכן משמע בילקוט בפס' ולמלך אין שוה להניחם, שהן קורין שמע ואח"כ עומדים בתפילתם ואומרים מכניע זדים ואומרים שאנו זדים, ואח"כ אומרים אוהב צדקה ומשפט. וקשה הלא הסדר הוא בתפילתנו להיפך מתחילה אוהב צדקה ומשפט ואח"כ מכניע זדים, אלא ודאי שקודם שתקנו ברכת המינים היו כוללים מכניע זדים בברכת השיבה שופטינו, ואח"כ ביבנה תקנו ברכה בפני עצמה אחר אוהב צדקה ומשפט, עכ"ל.

ובשו"ת מלמד להועיל (לרד"צ הופמן, או"ח סי' ס) עמד מעצמו על תוספת זו ד'התועים בדעתך ישפטו' בברכת הבינו, ותמה מפני מה אין זכר למשפט זה בברכת השיבה שופטינו, שהרי הבינו זה התמצית בקיצור של כל הברכות. ומהאי טעמא הפליג עוד לחדש, שמלכתחילה משפטים של הרשעים היה ג"כ כלול בברכת השיבה שופטינו, וכיון שנתקנה ביבנה ברכת המינים העתיקה לשם, ויעו"ש שמצא גירסא בירושלמי שנראה כן¹⁰.

ברם, יש מחכמי זמנינו שנתכוונו לדבר זה שמעיקרא נמי התפללו על הכנעת המינים, אלא שפירשו באופן אחר, על יסוד דברי הילקוט (שמואל, רמז פ) דאיתא שם שבתפילת חנה נרמזו כל י"ח ברכות התפילה, ופירוט הרמזים הוא כך: ה' ידין אפסי ארץ – אוהב צדקה ומשפט, ורשעים בחושך ידמו – מכניע זדים, ויתן עוז למלכו – בונה ירושלים וכו'. והעירו בזה, דחסר רמז כנגד ברכת על הצדיקים, ובמקומו יש רמז כנגד ברכת ולמלשינים, והרי אדרבה ברכת הצדיקים היא מכלל הי"ח ברכות, ואת ברכת המינים הוסיפו אח"כ¹¹.

וביארנו לפי דברי הגמ' במגילה יז,ב בביאור סדרן של ברכות: וכיון שכלו הפושעים מתרוממת קרן צדיקים דכתיב וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק וכו'. הרי דכליון הפושעים והרשעים והרמת קרן צדיקים מענין אחד הוא. ומעתה י"ל שבאמת קודם שנתקנה ברכת המינים ביבנה היתה נכללת בברכת על הצדיקים, שקרנם אינה מתרוממת אלא בגדיעת קרני רשעים, ובכלל מאתיים מנה, אלא שבימות רבן גמליאל שנתרבה קלקולן, תקנו להם ברכה ביחוד.

ובברכות ט,ב איתא: מכדי האי יהיו לרצון אמרי פי וכו' דבעינא למימר מ"ט תקנוהו רבנן לאחר י"ח ברכות לימרו מעיקרא. א"ר יהודה בריה דר' שמעון בן פזי, הואיל ולא אמרו

10 ובפשטות מילים אלו מכוונות כנגד ברכת השיבה, כמבואר בתר"י בברכות שם. אכן יש להעיר, די שפירשו מילים אלו בתפילת הבינו כנגד ברכת המינים, וכחלק מהמשכם: ועל הרשעים תניף ידך, ראה תפילת דוד לגאון האדר"ת (מהדורת אהבת שלום עמ' כז). ועי' ברכי יוסף סי' קיא, שהביא גירסא: והתועים בתך יאבדו, ולפי"ז ודאי כי זה מכוון כנגד ברכת המינים.

11 אמנם באמת נראה כי זו השמטה בעלמא, כי בלקח טוב ובספר הפרדס וברוקח איתא עוד: מבטח לצדיקים קשת גבורים חתים.

דוד אלא לאחר י"ח ברכות. הני י"ח י"ט הוי"ן, אשרי האיש ולמה רגשו גויים חדא פרשה היא וכו'.

וכתב המהרש"א שם: יש לדקדק במאי טעה לומר דתשרי הוי"ן כיון דאשרי האיש ולמה רגשו חדא פרשה היא כדקאמר ליה בפשיטות, גם בכל ספרי תהילים שלנו תשסרי הוי"ן, ואשרי האיש ולמה רגשו תרתי פרשיות הן. וי"ל למאי דאמרינן בפר' תפילת השחר דהוסיפו על י"ח ברכות ברכת המינין וה"ל י"ט ברכות, דאז נוכל לומר גם בספר תהילים שיהיה יהיו לרצון אחר תשסרי פרשיות, ואשרי האיש ולמה רגשו גויים שתי פרשיות הן, דה"ל פרשת למה רגשו גויים וגו' שהוסיפו כנגד ברכת המינין, עכ"ל.

ולפי דבריו י"ל, דאמנם פרשת 'אשרי האיש' זה כנגד ברכת על הצדיקים, שהרי כל הפרשה מיירי לשבח ולברך הצדיקים, ומעיקרא היתה ברכת המינין כלולה בברכת על הצדיקים כשם שאשרי האיש ולמה רגשו – המכוון כנגד ברכת המינים – חדא הו"ו¹².

מטבע תפילה בעת צרה

(ג) ולפי האמור, שגם קודם התקנה ביבנה כבר התפללו על הכנעת המינין, יש למצוא טעם מפני מה תקנו ביבנה על הכנעת המינים מטבע ברכה בפני עצמה, ומה נתחדש באותה שעה.

ושמעתי מהגאון ר' אברהם ישעיה ברגמן שליט"א שביאר¹³ שהיא בגדר תפילה בעת צרה, שלפי שיטת הרמב"ן זוהי התפילה המחויבת מן התורה. ואולי יש להעמיס כן בדברי הרמב"ם הל' תפילה (ב,א), וז"ל: בימי רבן גמליאל רבו האפיקורסין בישראל והיו מצירין לישראל ומסיתין אותן לשוב מאחרי השם, וכיון שראה שזו גדולה מכל צרכי בני אדם, עמד הוא ובית דינו והתקין ברכה אחת שתהיה בה שאלה מלפני ה' לאבד האפיקורסין וקבע אותה בתפילה וכו'.

והוסיף לפי דברי הירושלמי (ברכות פ"ד ה"ג) ומדרש תנחומא (וירא א), די"ח ברכות כנגד י"ח מזמורים שמראש ספר תהילים עד יענך ה' ביום צרה, ומעתה מסתבר שברכת המינין שנוספה אח"כ היא מכוונת כנגד יענך ה' ביום צרה, ע"כ דבריו.

ולפי"ז נמצא שבעת התקנה ביבנה לא חידשו עצם ענין תפילה להכנעת המינים, אלא שמשום שגברה עליהם צרתם, תקנו לה ברכה מיוחדת, וקבעו לה מקום בתפילה¹³.

ונראה עוד, דהנה ידוע שעמלק הוא שטנו של עשו, ולגבי הצרה של עשו מובא משם מרן הגרי"ז, שהקשה למה אין מזכירים בפרשת מקרא בכורים את צרת עשו בהדי שאר צרות כצרת לבן וצרת מצרים, וביאר שאנו מזכירים רק צרות שהיו בעבר ועתה חלפו ואינם, אבל

12 ראה אוהל יהושע תהילים א,א, משמר הרש"ם סי' כג וסי' כה, אור אברהם [גורביץ] ברכות סי' נח, ובספרי הגרי"פ גולדווסר שליט"א בשם הגרש"מ דיסקין זצ"ל: ליהודים היתה אורה מאמר יח, קדוש ונורא שמו מאמר לח, עבודת לבב עמ' סז.

13 וראה להלן אות ד שלא תקנוה כברכה נוספת כחלק מסדר תפילת שמו"ע.

צרת עשו עדיין היא קיימת ועומדת עד לעתיד לבוא. וכמפורש בקרא: עד אשר אבא אל אדני שעירה. ^{אוצר החכמה} ופירש"י: ואימתי ילך בימי המשיח.

ומעתה מבואר היטב, דאמנם ברכה זו היא בגדר תפילה בעת צרה, שהרי עד ביאת משיח ^{אוצר החכמה} צרה זו קיימת, ובכלל זה צרת המינים והמשומדים, וכמש"נ.

והנה בקרא דתהילים שם כתיב: יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלקי יעקב. וראה דבר נפלא במדרש ב"ר פר' וישלח: מהו ורוח תשימו, אמר יעקב לפני הקב"ה: רבש"ע, אם יהיו צרות באות על בני לא תביא אותם זו אחר זו אלא הרווח להם מצרותיהם, באותה שעה נשא יעקב את עיניו וראה את עשו שהוא בא מרחוק ותלה עיניו במרום בכה וביקש רחמים מלפני הקב"ה, ושמע תפילתו והבטיחו שהוא מושיעו מכל צרותיו בזכותו של יעקב שנאמר יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלקי יעקב.

הרי שכל הצרות במשך הדורות הם מכח צרת עשו, ועל זה מוסבת התפילה ביום צרה, והמשגב והישועה הם בזכותו של יעקב.

שוב מצאתי בב"ר פר' וישלח (ב,יא): ד"א יענך ה' ביום צרה, מהו ביום צרה, אמר ר"ל למה"ד לאשה שישבה על המשבר והיתה מצטערת לילד, אמרו מי שענה את אמך הוא יענה אותך, כך אמר דוד לישראל, מי שענה ליעקב הוא יענה אתכם, מה התפלל יעקב, ואעשה שם מזבח לאל העונה אותי ביום צרתי, אף אתה יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלקי יעקב.

והנה סיפא דהאי קרא דיענך ה' ביום ביום צרה ישגבך שם אלקי יעקב וגו', אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם ה' אלוקינו נזכיר. ונראה לבאר לפי דברי המדרש המובאים בתוס' בחולין (ב,ב ד"ה אבל), וז"ל: וי"ל דבשעת צרה שרי כדאמרינן בבראשית רבה וידר ישראל נדר לאמר, לאמר לדורות שיהיו נודרים בעת צרה.

ולפי"ז מבואר שזוהי ההזכרה בשם ה', שנודרין ונשבעין בשם ה' בעת צרה, ולכן גם נזכר כאן שם יעקב שהוא היה ראשון לנודרים בעת צרה.

ובפי' רש"י לדה"י (א כט,י): ויאמר דוד ברוך אתה ה' אלקי ישראל אבינו - לפיכך הזכיר ישראל יותר מאברהם ויצחק לפי כי יעקב גם הוא נדר דכתיב וידר יעקב נדר וכו'. וכל הנודר צריך להזכיר בנדרו ישראל, וכן אשר נדר לאביר יעקב¹⁴.

ונראה עוד, דאמנם לגבי יעקב מצינו בדווקא שמירה מיוחדת בעת צרה, כמו דכתיב (בראשית כח,טו): והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך. ופירש"י שם שהבטחה זו היתה לפי שהיה ירא מעשו ומלבן. וראה דברי רש"י בפירושו לתהילים קמו,ה: אשרי שאל יעקב בעזרו - שהבטיחו הקב"ה והנה אנכי עמך ושמרתיך והשיבותיך.

14 וכן שמעתי מאמור"ר שליט"א בביאור דברי הגמ' בנדרים (ח,א) בדין נשבע לקיים את המצוה 'נדר גדול נדר לאלקי ישראל', דהיינו אלוקי יעקב אבינו.

לא נחשבת כברכה מן המניין

(ד) וכיון שברכה זה מטבע מיוחד לה שהיא 'תפילה בעת צרה', אף כאשר תקנוה ביבנה לא תקנוה כברכה נוספת על י"ח ברכות שמו"ע, אלא כברכה לאומרה בין הברכות, ולכן אף אחר שנתקנה לא נשתנה שם תפילת העמידה לתפילת תשע עשרה ברכות.

ויסוד לזה מצינו בדברי רש"י בתענית (יג, ב ד"ה תשע עשרה), וז"ל: סתם תפילה קרי שמונה עשרה, דברכת ולמלשינים ביבנה תקנוה כדאמרינן בברכות. ובתוס' רי"ד שם תמה על דבריו, וז"ל: ואינו נ"ל דכיון דשמואל הקטן תקנה היאך שונה התנא ח"י¹⁵.

אמנם נראה הביאור בדעת רש"י, דבאמת שמואל הקטן ג"כ לא יסדה בחלק מסדר הברכות ונחשבת ברכה הי"ט, אלא תקנה כברכה בפנ"ע באמצע ברכות שמו"ע.

וכן משמע קצת בשיטת הרמב"ם, שכתב: עמד הוא ובית דינו והתקין ברכה אחת שתהיה בה שאלה מלפני ה' לאבד האפיקורסין וקבע אותה בתפילה כדי שתהא ערוכה בפי הכל. נראה בלשונו שבאמת לא נהפכה ברכה לחלק מסדר התפילה כשאר ברכות, אלא נקבעה לאומרה בפנ"ע בתוך התפילה, ומה שקבעה באופן זה במסוים, הוא כדי שתהא ערוכה בפי הכל.

אוצר החכמה

15 ויעו"ש שמבאר לפי דברי הירושלמי בפרק תפילת השחר ה"ג דבונה ירושלים ואת צמח דוד חשיבי לברכה אחת. אבל כ"כ בעצמו שבתלמודא דידו לא משמע הכי.